

ՊԱՏՄԱՆ-ԲԱՆԱԾՈՒՐԱԿԱՆ

ՊԱՊ ԱՐԾԱԿՈՒՆԻ

Գ Լ Ո Ւ Ն Ը.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԳՆԱԺԱՄ

Դաւաճան քաղաքական կեանքի մէջ, որ Շապուհի բանակներու առջեւ ինկած Հայաստան եկան: Դաւաճան իրենց հաւատքին, ուր երկուքն ալ ուրացան քրիստոնէութիւնը և պաշտօնցին Մազդէզական կրօնը, և ոգի իր ընդհանրապէս տարածել զայն Հայաստանի մէջ: Իսկ Վահան Մամիկոնեան, մոռցած իր քրիստոնեայ տիկինը, մոռցած իր քրիստոնեայ զաւակը Սամուէլը, ամուսնացաւ Շապուհի քոյրերէն միոյն, Որմիզգուխտի: Ընկալ մը անապատի, որուն սպանութիւնը իր իսկ զաւակին ձեռքով՝ հազար թէ դառն գոհացում կրնայ տալ մեզ: Եւ վերջապէս, դաւաճան հայ ժողովուրդին, որուն կարգերը աւերակեցին, քաղաքները կործանեցին, և այր ու կին բազմութիւններ կոտորել տուին⁽¹⁶⁾:

Մամիկոնեաններու ջատագով պատմիչ Փաւստոսն է որ կը ներկայացնէ այս դաւաճանները, մանաւանդ Վահան Մամիկոնեան, ու է կանկամ չձգեր անոնց նկարագրին և գործին:

Վերելի երկուքն կը միանայ Մարգպետական ցեղէն Գղակ⁽¹⁷⁾:

Ինչպէս բացատրել որ Մարգպետական տոհմի անդամներէն, այնքան նուիրուած Արշակունի գահին, ինչպէս Հայր Մարգպետ և Դրաստամատ, գտնուի մէկը՝ Շապուհին ծառայող, բացի Պարսիկի կողմէ:

եղած փայլուն և հրապուրիչ խոստումներէ տարուած: Գղակի մասին մեր այս ենթադրութիւնը կը զօրանայ, երբ Արտագերտամրոցի պաշարման ատեն, ալ աւելի շացուցիչ խոստումէ տարուած, Գղակ կը փոխէ դիրքը, ինչպէս կը տեսնենք իր տեղին:

Մերութան Արծրունին շատ ալ պնդելու հարկ չունէր՝ համոզելու Շապուհը, որ Մերութանին պարսկական գումարտակներ յանձնէ, Հայաստանը պարսիկ նժարին մէջ գնելու: Թանկագին պատեհութիւնը եկած էր, և ժամանակ կորսնցնելու չէր հայ աշխարհէն բիւզանդական ազդեցութիւնը արմատախիլ րնելու: Երկաթը տաք տաք ծծուելու է: Շապուհ գիտնալու էր որ Արշակ թագաւոր, Անդով Սիւնի, Վասակ Մամիկոնեան և Բիւզանդական կուսակցութեան միւս նախարարները չէին քննարկ: Արշակ զադրեցուցած էր պայքարը իշխաններու դէմ և զանոնք սիրաշահելու ետեւէ էր: Ներսէս կաթողիկոս տարի մը առաջ Պոլիս զրկուած էր, անշուշտ կայսեր օգնութիւնը ապահովելու:

Ինք պարսկական բանակ մը շարժման գրուեցաւ, Զիկ և Կարէն զօրավարներու հրամանատարութեան տակ, և առաջնորդութեամբ Մերութան Արծրունիի, Վահան Մամիկոնեանի ու իրենց հայ զործակիցներուն, Մարաստանի կողմէ մտան Հայաստան, մինչ Արշակ թագաւոր կը գտնուէր հարաւ Անգեղ տան գաւառին, իր բանակի մանաւանդ հեծելազօրքի համար առատ ուտեստեղէն աւելի գիրութեամբ հոծ ճարուելուն⁽¹⁸⁾:

(16) Փաւստոս, Դ, 23, 24, Խորենացի, Դ, 36, Փաւստոս, Դ, 50, 59.

(17) Փաւստոս, Ե, 6, Ammianus, XXVII, 12, 5, Պատմաւ մը չկայ կասկածելու թէ Ամմիանոսի յիշած Cylages-ը Գղակէն ուրիշ մէկը ըլլայ, մանաւանդ որ անոր ներքինի մը եղած ըլլալն ալ կը գրէ: Փաւստոս ներքինիին անունը տեղ մը Դղակ կը կոչէ, յետոյ Դղակ:

(18) Փաւստոս, Դ, 23.

Մերուժան Արծրունիի առաջնորդած բանակը անխնայ աւերածութեան մարտուեցաւ: Արշակ թագաւորի հրամանին տակ գտնուող զօրքը ստուարաթիւ չլլալուն, արքան կը խուսափէր բաց դաշտի մէջ ճակատելէ պարսիկ բանակին դէմ, և այս պարագան կը քաջալերէր Մերուժան Արծրունին սանձարձակ գործելու: Մին միւսի ետեւէ գրաւեցին և կործանեցին Արտաշատ, Վաղարշապատ, Երուանդաշատ, Բագրեւանդի Զարհաւան, Աղիհովիտ գաւառի Զարիշատ, յետոյ Վան քաղաքները: Գանձերը կողոպտուեցան: Բնակչութիւնէն շատեր սրակոտոր եղան: Հայ և հրեայ բնիկները գերի տարուեցան: Դարանաղիք գաւառի Անի ամրոցին մէջ թաղուած Արշակունի թագաւորներու գերեզմանները բացին, ոսկորները գերի տարին, հեթանոսական այն աւելորդապաշտ հաւատքով թէ՛ Սմենք հայոց թագաւորներու ոսկորները մեր աշխարհը կը տանինք, որ այս աշխարհի թագաւորներու փառքը, բախտն ու քաջութիւնը այստեղէն թագաւորներու ոսկորներուն հետ մեր աշխարհը փոխադրուին⁽¹⁹⁾:

Բիւզանդական կուսակցութեան նախարարներէն շատեր, ինչպէս նաև ուրիշ իշխաններ, շտապով փախուստ կուտային, ապաստան փնտռելու Բիւզանդական հողամասի վրայ, կամ անառիկ լեռնային ամրութիւններու մէջ:

Մերուժան Արծրունի և Վահան Մամիկոնեան՝ փախստականներու կիները ձերբակալել տալով պահեցին բերդերու մէջ: Անոնց առաջարկուեցաւ ընդունիլ Մամզէզական կրօնը, և մերժելուն՝ չարչարանքով սպանուեցան: Վահան Մամիկոնեան չխնայեց նոյնիսկ իր խորթ քրոջ՝ Համագասպուհիին: Տիկինը Գարեգին Ռչտունիի կինն էր: Գարեգին փախուստ տուած իշխաններու հետ Վահան տանջել տուաւ Համագասպուհին, անոր առաջարկեց կրօնափոխ ըլլալ: Տիկինը մերժելուն, Վահանի հրամանով մերկացուցին զայն, և Վանայ միջնաբերդի բարձր աշտարակէն գլխիվայր կախեցին մինչև մեռնիլը⁽²⁰⁾:

Սիւնեաց գաւառի մէջ անսահման ա-

տելութեամբ վարուեցան, իրենց վրէժը լուծելու համար Անդոկի իշխանէն, Արշակ թագաւորի անեղէն: Մարդ և կին, ով որ կրցան սպանեցին, մանուկներուն ներքինիացնելով, Պարսկաստան ղրկեցին⁽²¹⁾:

Մերուժան և Վահան, Քրիստոնեայ եկեղեցին բիւզանդական ազդեցութեան սնուցանող և քաջալերիչ համարելով, եկեղեցին և եկեղեցականութիւնը ենթարկեցին հալածանքի: Յունարէն ամէն զիրք որ գտան փճացուցին, «որովհետև, կ'ըսէ Ռորենացին, այդ ժամանակ դեռ հայերէն զիր գրականութիւն չկար, և եկեղեցւոյ կարգը կը կատարուէր յունական լեզուով»: Կը խոշտանգէին եկեղեցականները, ըսելով թէ թերացած են տուրքեր գանձելու մէջ, որովհետև այդ առնի պետական հարկերու գանձումը յանձնուած էր կաթողիկոսներուն, որոնք այդ պարտականութիւնը կը կատարէին թեմերու եպիսկոպոսներուն և քահանաներուն միջոցաւ⁽²²⁾:

Այս դէպքերուն թուականը մօտաւորապէս 364 կամ 365ին էր: Ռորենացին կ'ըսէ թէ Մերուժան Արծրունին՝ Արշակ թագաւորի մահէն վերջ գործադրեց իր հարիւրները: Բայց այդ հաւանական չթուիր: Արշակի մահը 367-370 տարիներու մէջ եղած կրնայ ըլլալ, երբ արդէն Բիւզանդիոնի արքունիքը, ձախաւոր գաշինքը ոտքի տակ առնելով, Հայաստանի գործերուն միջամուխ ըլլալու համար զօրաւոր քաջիկ կ'առնէ: Իսկ ծանօթ ըլլալով Շապուհի խառնուածքին, գծուար է ընդունիլ թէ՛ ձերուսի աղուէսը այդքան պիտի սպասէր Հայաստանը իր ազդեցութեան տակ ձգելու համար, երբ դաշնագրի զլխաւոր պայմաններէն մէկը ըրած էր այդ, իրեն աչքին այնքան կենսական խնդիրը:

Ապա, 364 Փետրուարի մէջ Յովիանոս կայսեր յանկարծական մահը, հազիւ ութ ամիս կայսերական ծիրանին կրելէ վերջ, յարմարագոյն պատեհութիւնը կ'ընձնէր Շապուհին հայկական հարցը լուծելու: Ամմիանոսի վկայութիւնն ալ կը միտի 364 կամ 365 տարեթիւին, երբ կը գրէ թէ պարսիկներու թագաւորը զօրադունդեր կը յղէր Հայաստան, աճապարելով մեծամեծ

(19) Ammianus, XXV, 7, 12: Փաւստոս, Գ. 24, 55, Խորենացի, Գ. 35, 36:

(20) Փաւստոս, Գ. 59:

(21) Փաւստոս, Գ. 58:

(22) Խորենացի, Գ. 36:

ձիգերով այդ երկիրը իր գերիշխանութեան տակ ձգել, այն կեղծ պատճառաբանութեամբ թէ, Յովիանոսի մահէն վերջ, ո՛չ մէկ բան կրնար արգիլել զինք վերագրաւելու այն որ առաջուց իր նախահայրերուն պատկանած էր⁽³³⁾, իմա՛ Նին Պարսկաստանի, Դարեհի և Քսերքսէսի կայսրութեան, որու անունով խօսելէ, հպարտանալէ, ըստ պատմաւէ և պահանջելէ բնաւ չդադրեցաւ նապուհ։

Մերութեան և Վահանի այս սանձարձակ զործունէութեան զէմ. Արշակի սպարապետ Վասակ Մամիկոնեանը և Անգովկ Միւնին, իրենց փոքրաթիւ զինուորներու պատճառաւ, ստիպուած անպատակային կոխներ կը մղէին։ Տեղ տեղ ալ յաջողութիւն ձեռք կը ձգէին, թէն հետոյ վճռական ըլլալէ։ Գերի տարուած խուճերէն շատեր՝ Վասակ յաջողեցաւ փրկել։ Ան նոյնիսկ ետ վերցուց Արշակունի թագաւորներու սպարները, կ'երեւի անոնց կախարդական ուժին ինքն ալ և հայ ժողովուրդն ալ կը հաւատային, ու այդ նշխարները Արազած լեռան նեղ ու դժուարամուտ խորշերէն միայն մէջ գտնուող Աղձք անունով անտիկ զիւղի մը մէջ թաղեցին⁽³⁴⁾։

Ի՞նչ մտատանջութիւն և կոկիծ ունեցած ըլլալու էր՝ Արշակ թագաւորի այս նուիրեալ և քաջարի սպարապետը Վասակ, տեսնելու թէ իր իսկ հարազատ եղբայրը, Վահան Մամիկոնեան, կարելին կ'ընէր Հայաստան աշխարհը դժոխքի վերածելու։ Սպարապետը, հակառակ կարճահասակ անձ մը ըլլալուն, հերոսական տիպար մըն էր՝ երբ խնդիրը կը վերաբերէր Արշակ թագաւորի անունն ու վարկը ու կեանքը պաշտպանելու։ Նոյնիսկ, պարսկամայրաքաղաքի մէջ, Շապուհի արքունի ախոռապետը սուրով տեղն ու տեղին կը սպանէր, որովհետեւ այս վերջինը համարձակած էր նախատական երկու բառ արտասանելու Արշակ թագաւորի հասցէին։ Այժմերու թագաւոր։

Հայաստանի Պարսկական Կուսակցութիւնը իր փառքի արինալի ժամը կ'ապրէր։ Տարիներով սպասեր էին այս պատեհութեան, և այժմ երբ այդ եկած էր, տեսնելէ իրենց երեւակայածէն շատ աւելի խոս-

տըմնալի, շատ աւելի կատարեալ էր։ Եւ մինչ կացութեան տէրն էին պիտի զարնէին արագ և կտրական։ Իրենց աշխին այնքան տեսլի բիւզանդական որոմները արմատախիլ պիտի ընէին հայ պետական կեանքէն, և վերջապէս Հայաստանի ճակատագրին թելերը իրենց ձեռքին մէջ առած, Տիգրանի հսկող աշխին տակ, պիտի հիւսէին զանոնք ինչպէս կը կամենային։

Եթէ Արշակունի զահակալը տակաւին կ'ուզէր պահել իր զահը, ստիպուած էր իրենցմէ ստանալ ուղղութիւն և հրահանգ։

3. ԵՂԵՐԱԿԱՆ ԱՆԿՈՒՄ ԱՐՇԱԿԻ

Յովիանոս կայսր 363ի վերջին Անտիոքէն մեկնեցաւ դէպի Պոլիս։ Փետրուար 17, 364ին, հասաւ Բիւթանիա դաւառի սահմանին մօտ Տատաթանա անունով աննշան զիւղ մը, ուր պիտի գիշերէր։ Առատ կերութեամբ վերջ, ննջաւանեակ գնաց։ Առաւօտուն մեռած գտնուեցաւ։

Երբ Ներսէս կաթողիկոս, որպէս Արշակի զրկած գեոպանութեան գլուխ, Կոստանդնուպոլիս հասաւ, Աղղափառեան Յովիանոս կայսր պարզելու Հայաստանի ճգնաժամային կացութիւնը և նոր դաշինքի մը մասին բանակցելու, հոն գտաւ նոր կայսր մը, Վաղէս, մօլեռանց Արիոսեան։

Նոր կայսրը մերժեց նման դաշինքի մը մասին բանակցիլ, անշուշտ քաղաքական պատճառներով։ Մէկ կողմէ Գոթական ցեղերու խրտուժները Դանուբ գետէն անդին, միւս կողմէ, ինք գեո նոր զահ բարձրացած, Շապուհի և Յովիանոսի միջև կընքուած 30ամեայ խաղաղութեան դաշինքը առաջին տարին գեո չբողորած պատռել, յենուելով Տիգրիսեան արշաւաքի տագնապներէն յոգնած և ջարդուած լեզէններու վրայ, խելացի քայլ մը չէր։ Նոյնիսկ եթէ համոզուած ալ ըլլար, որ Բիւզանդական ազդեցութիւնը Հայաստանէն վերնալու չէր։ Այդ մէկ կէտին Վաղէս համոզուած էր, ինչպէս յետոյ կը տեսնենք։

Ներսէս ձեռնունայն վերադարձաւ Հայաստան։

Չնք կրնար ընդունիլ Փաւստոսի և Խորենացիի ըսածները թէ Վաղէս աքսորեց Ներսէսը ամայի կղզի մը, ուր ան քնաց իր բախտակից ընկերներով, ըստ Փաւստոսի,

(33) Ammianus, XXVI, 4, 6.

(34) Փաւստոս, Դ, 24.

մինչև Վաղէսի մահը, 378 թուականին, (Ներսէս մեռաւ 372ին), ըստ Խորենացիի, ինն ամիս: Երկու մատենագիրներն ալ, Վաղէսի հալածանքները Ուղղափառեան քրիստոնեաներուն ի մօտ ունենալով, աքսորի պատմութիւնը — ճոխացած Ներսէսի կատարած հրաշագործութիւններով ամայի կղզիի վրայ — կը շարագրեն, կաթողիկոսի լուսապսակը աւելի պայծառացնելու համար, որուն, ըստ իւր, մեծ Հայրապետը պէտք չունէր⁽²⁵⁾:

Իսկ Փաւստոս այնքան յառաջ կ'երթայ, որ կը պատմէ թէ, երբ զեսպանութեան մասնակցող նախարարներ վերադարձան և Ներսէսի աքսորի լուրը հաղորդեցին Արշակին, թագաւորը զայրացաւ և այս նախատնտնութիւն վրէժը լուծելու համար, հրամայեց Վասակ զօրավարին արշաւել Գա՛միրքի կողմերը և աւերել յունական հողերը: Վասակն ալ, 260.000 զօրքով, վեց տարի կ'աւերէ կ'աւերչտէ մինչև Անկիւրիս քաղաքը⁽²⁶⁾:

Ներսէս զեսպանութեան մը գլուխն էր. Հայաստանի թագաւորի հօրաքրոջ որդին, իր կարգին, Արշակունի իշխան մը: Կայսր մը, և այդ ալ քաղաքակրթ կառավարութեան մը կայսրը, ի՞նչպէս կրնար աքսորել զինք: Բարբարոսներու կողմէ իսկ զեսպանի անձը անձնամոխելի կը համարուէր, ուր միացրիւ զանազան զահակալէ մը:

Ներսէսի անյաջողութիւնը՝ Արշակի քրիտիկական կացութիւնը իրական և անմիջական ճգնաժամի մը փոխեց: Այս անգամ նոյնիսկ իրեն հետ գործակցող նախարարներ բողոքի ձայն բարձրացուցին: Առանց Բիւզանդիոնի ազդու օգնութեան, թագաւորը ի՞նչպէս կ'անկախէր փրկել ինքզինքը և Հայաստանը Շապուհի սարսափազդու սպառնալիքէն: Որքան ատեն որ պայքարը շահելու յոյսը այլևս կը ցնդէր, ի՞նչ վարձատրութիւն և ի՞նչ ապագայ կը սպասէր այս հաւատարիմ նախարարներուն: Մինչդեռ Շապուհի թմբուկը զարնող իշխանները, Մերուսեան Արծրունի, Վահան Մամիկոնեան և անոնց ընկերները, ոչ միայն պարսիկ թագաւորէն փառք, պատիւ և պարգև կը ստանային, այլ շատ չանցած

տէրը պիտի ըլլային Հայաստանի, և եթէ Արշակը զահագուրկ չընէին, պիտի ստիպէին որ յետ անու կամակոր արքան հետեի իրենց ցուցմունքներուն: Արշակ թագաւոր պէտք է մի կերպ համաձայնութեան գար Շապուհի հետ: Առ այժմ ուրիշ ճարչկար:

Իշխանները իրենց բողոքը յայտնեցին Ներսէս կաթողիկոսին: Իրենց դառնացած արտայայտութիւնը սպառնալի շեշտ ստացաւ: Այսքան տարի հաւատարմօրէն ծառայելէն Արշակ թագաւորին, իրենց գերեւներուն քրտինքը սրբած էին սուրբերով, սրբանքով, նիզակներու տէգերով, և ի՞նչ արդիւնք ստացած էին: Աւելի լաւ չէ՞ր ըլլար որ իրենք ալ հնազանդէին Շապուհին, ինչպէս իրենց հակառակորդները ըրած էին, ու այդպէսով քառս և արիւնհաղութիւն վերջ գտնէին: Ալ ի՞նչ յոյսով կուրելու էին:

Ներսէս կաթողիկոս ծառացաւ Շապուհին անձնատուր ըլլալու գաղափարին դէմ: Ան, — ինչպէս իրմէ վերջ իր մեծահամբաւ զաւակը Սահակ կաթողիկոս —, համոզուած էր թէ Եկեղեցիի ապահովութեան մեծագոյն զօրավիգն էր քրիստոնեայ Արշակունի գահին պահպանումը: Թագաւորը կրնար ատելի ըլլալ և մերժուիլ, բայց գահը, արքայական հարստութիւնը, պէտք էր պահպանուէր:

Որքան յատկանշական է նմանութիւնը Ներսէսի յանդիմանական խօսքերուն՝ Արշակի դէմ բողոքող նախարարներուն, և կէս դար վերջ, Սահակ Պարթևի կշտամբանքին՝ Արտաշէս թագաւորի դէմ բողոքողներուն:

Ներսէսի համար անկարելի էր հանդուրժել Քրիստոսի ռիսիկով թշնամի կրակապաշտ Շապուհին: Այդ շարաննիւղ բռնակալին, որ իր պետութեան սահմաններուն մէջ անհամար քրիստոնեաներ ջարդած էր:

Կաթողիկոսը զայրոյթով ընդդիմաբանեց. տարհամոզելու իրենց տեսակէտին մէջ պնդող յամառ իշխանները: Ինքն ալ գիտէր թէ Արշակունիներէն տմաք, զոր օրինակ՝ Արշակ, սուրբեր չէին, անարդար արարքներ գործած էին, բայց այդ պատճառ մը ըլլալու չէր՝ այսպիսի աղէտարեք քայլ մը առնելու: Ե՛րբ անա բոլորդ կաք

(25) Փաւստոս, Դ. 6, Խորենացի, Գ. 30:

(26) Փաւստոս, Դ. 11:

ու վկայ էք, որ բոլորդ Արշակունեաց ազգէն էք ձեռք բերած ձեր զիրքը: Զեղմէ ումանք անոնցմէ նշանակուած են զաւառներու տէրեր, ումանք աշխարհներու մեծաւորներ, ումանք խոշոր աւաններու և զիւղերու, ումանք գանձերու և դատակերտներու: ... Արշակունեաց պիղծ ազգը ձեզ բոլորդ ազրէն բարձրացուցած և ապրեցուցած է, մէկուն գործ տալով, միւսին պատիւ, մէկուն իշխանութիւն, միւսին գործակալութիւն: ... Արշակը թէկուզ բիւր տնգամ ալ չար ըլլայ՝ սակայն աստուածապաշտ է, որքան ալ մեղաւոր ըլլայ՝ սակայն ձեր թագաւորն է ...»⁽²⁷⁾:

Նորանոր հարուածներ իրարու յաջորդեցին: Մայրաքաղաքներու իշխաններէն մեծամեծ աւագներն, շատեր սկսան ապրտամբիլ Արշակ թագաւորին դէմ, անշուշտ Շապուհի քաջաբերութեամբ, և անոր պաշտպանութեան յենով: Աղծնիքի, Նուշիրականի և Գուգարքի բղէջները, Մահկերտուն, Նինոբական, Զորաց, Կողք, Գարտմանաձոր, Արծախ, Տօրիք, Կորդիք, Կասրից տէրերը:

Իսկ երկու հատն ալ, Անձիտի տէրը և Մեծ Մոփքի իշխանը, ապստամբելով, բիւզանդական կայսեր հպատակութիւն յայտնեցին⁽²⁸⁾:

Միւս կողմէ, Շապուհի պատգամաւորները կուգային Արշակ թագաւորին, առատ ընծաներով, և առաջարկելով որ երկու թագաւորներ, սիրեա հայր և որդի, տեսակցութիւն ունենան, բոլոր անհասկացողութիւններուն վերջ տալու, և երկուքին միջև բարեկամութեան ու խաղաղութեան դաշինք կնքելու:

Պարսիկ թագաւորը, անշուշտ իր հայ արքանեակներու թելադրութեամբ, պնդեց որ Արշակ գայ իր մօտ: Ան հանդիսաւոր երդում ըրաւ, որը կը բաղկանար իր անունը վրան փորագրուած մատանիով աղը կնքել, զստահեցնելու Արշակը որ ունէ նենգութիւն տեղի չէր կրնար ունենալ նման նուիրական երդումէ վերջ:

Իսկ հայ մեծամեծներ ամէն կողմէ ստիպեցին որ Արշակ ընդունի հրաւերը, թէ Շապուհ անկեղծ էր, և իրապէս կ'ու-

զէր վերջ տալ քաղաքական երկարաւ տաղնապին, որ երկու երկիրներու միջադաքական և թէ տնտեսական յարաբերութիւնները խաթարէր էր:

Հայ թագաւորին համար երկնմարտ չէր մնացած: Երթալու էր: Կրնայ ըլլալ, Շապուհ իրապէս անկեղծ էր: Անցեալի մէջ անգամ մը ինք և սպարապետ Վասակ Տիգրան այցելած էին, և ողջ առողջ վերադարձած: Միւսնոյնը կրնար պատահի հիմա:

Արշակ և Վասակ դարձեալ ճամբայ ինկան պարսիկ մայրաքաղաքը, և այնչզվերադարձան⁽²⁹⁾: Վասակին հետ էին իր երեք որդիները, Մուշեղ, Մանուէլ և Կան Բայց անդրանիկը Մուշեղ փոխուստ տուաւ և չգնաց⁽³⁰⁾:

Իր հանդիսաւոր երդումը ոտքի տանելով, Շապուհ նախատեց հայոց թագաւորը, և չղթալի դարնել տալով — ամբողջ շաբաթ, չէ՞ որ կալանաւորը թագաւորն էր, ինչպէս կարելի էր անարգել զին հասարակ երկաթէ շղթայով — զրկեց գայ թուստատանի Անյուշ բերդը: Հոն Արշակ անձնապաշտ պիտի ըլլար յուզիչ պարագաներու տակ:

Արշակ Բ. հզօր և բարդ անհատականութեամբ թագաւոր մը եղաւ:

Երբ կը վերաքննենք իր պետական գործունէութիւնը, խառն զգացում մի հիացմունքի և սարսափի, կը պատէ մեզ:

Իր զիտակցելը թէ Արշակունի հնադարեան հարստութիւնը զէպի անկում կը դիմէ, և իր անդրդուելի որոշումը ատոր քայքայման ընթացքը ոչ միանակ կասեցնելու, այլ կրկին անգամ հին վեհապետական անտարակուսելի կարողութեամբ օժտելու, կը հիացնէ մեզ:

ՀԻԱՆԴ. Բ. ԱՐՄԷՆ

Շաբաթական (19)

(27) Փաւստոս, Գ. 51:

(28) Փաւստոս, Գ. 50, Ե. 9-19:

(29) Ammianus, XXVII, 12, 3: Փաւստոս, Գ. 52, 53, Խորենացի, Գ. 34:

(30) Մեսրոպ Երեց, 116: